

FORRÁSKÖZPONTÚ TÖRTÉNELEM

KAPOSI JÓZSEF–SZÁRAY MIKLÓS

TÖRTÉNELEM III.
KÉPESSÉGFEJLESZTŐ MUNKAFÜZET

ÉRETTSÉGI ADATTÁR

NEMZETI TANKÖNYVKIADÓ

ÉVSZÁMOK

- 1722–1723:** a pozsonyi országgyűlésen a magyar rendek elfogadják a Pragmatica Sanctiót, a Habsburg-ház nőági örökösödését. Ennek fejében megerősítik a magyar nemesség rendi jogait, amelyek egyúttal biztosítják Magyarország sajátos különállását a birodalmon belül.
- 1740–1780:** Mária Terézia (Habsburg-ház) uralkodása. A királynő az osztrák örökösödési háborúban a magyar rendek segítségével szilárdította meg a dinasztia helyzetét. A felvilágosult abszolútizmus jegyében számos reformot hajtott végre: kettős vámrendszer bevezetése (1754), Urbárium (1767), az oktatás fejlesztését szolgáló Ratio Educationis (1777). Számos gesztussal igyekezett megnyerni a magyar rendeket (magyar ruhát hordott, magyarul beszélt, nemesi testőrséget szervezett), de a rendi kiváltságokat sértő reformjait az országgyűlés visszautasította, így azokat rendeletek formájában valósította meg.
- 1754:** Mária Terézia rendelete létrehozza az ún. kettős vámrendszert. A rendelet a birodalmon belül biztos piacot teremtett a magyar mezőgazdasági termékeknek, de egyben akadályozta a hazai ipar fejlődését.
- 1767:** Mária Terézia úrbéri rendeletben (Urbárium) szabályozza a földesúr és a jobbágy viszonyát. A rendelet maximálta a jobbágyi szolgáltatásokat: egész telek után heti egy nap ígás vagy két nap kézi robotot engedélyezett. Rögzítette a majorság és az úrbéres földek arányát is.
- 1776:** a tizenhárom észak-amerikai gyarmat képviselőinek philadelphiai kongresszusa elfogadja a Függetlenségi nyilatkozatot, amely kimondja a végleges elszakadást Nagy-Britanniától és a gyarmatok önálló állammá szerveződését.
- 1777:** Mária Terézia tanügyi rendelete, a Ratio Educationis a népiskolától az egyetemig egységes iskolarendszer megvalósítását tűzi ki célul, és az oktatást igyekszik állami ellenőrzés alá vonni.
- 1780–1790:** II. József uralkodása (Habsburg–Lotharingiai-ház). Nem koronáztatta meg magát magyar királlyá, hogy a rendi alkotmányt ne kelljen betartania. Az uralkodó a felvilágosult abszolútizmus szellemében, rendeletekkel kormányzott. A legjelentősebbek a türelmi rendelet (1781) és a jobbágyrendelet (1785).
- 1783:** a versailles-i békében Nagy-Britannia elismeri az észak-amerikai gyarmatok függetlenségét.
- 1787:** elfogadják az Egyesült Államok alkotmányát. Az ország erős központi hatalommal rendelkező szövetségi köztársasággá válik. Az alkotmány későbbi kiegészítésében rögzítik a szabadságjogok (vallás-, szólás- és sajtószabadság) garanciáit.
- 1789:** július 14-én a párizsi felkelők elfoglalják a Bastille erődjét. Augusztus 26-án az Alkotmányozó Nemzetgyűlés elfogadja az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatát*.
- 1791:** a francia Alkotmányozó Nemzetgyűlés elfogadja az alkotmányt, amelynek értelmében Franciaország alkotmányos királysággá válik.
- 1793–1794:** jakobinus diktatúra Franciaországban. A jakobinusok „a forradalom és az ország védelmében” kegyetlen terrort vezetnek be, amely több tízezer halálos áldozatot követel. Magyar jakobinus mozgalom Martinovics Ignác vezetésével.
- 1795:** A Direktórium kormányzásának kezdete Franciaországban. Magyarországon kivégzik a jakobinus mozgalom vezetőit. A titkos szervezkedésről a bécsi udvar is hamar tudomást szerzett. A mozgalom résztvevőit elfogták, vezetőit – köztük Martinovicsot – kivégezték, sokakat hosszú börtönbüntetésre ítélték.

1804–1815: Bonaparte Napóleon császársága.

1814–1815: nagyhatalmi konferenciát rendeznek Bécsben. A napóleoni háborúkat követően a régi európai uralkodódinasztiák a hatalmi viszonyok tartós rendezésére és a forradalmi mozgalmak megfékezésére törekedtek.

1825: az 1825–1827-es pozsonyi országgyűlés egyik kerületi táblájának ülésén gróf Széchenyi István felajánlja birtokainak egyéves jövedelmét a Magyar Tudós Társaság (Akadémia) megalapítására.

1830: megjelenik Széchenyi István *Hitel* című műve, amely a nemesi birtokok tőkés átalakításának szükségességét taglalja. Széchenyi felhívta a figyelmet a robot alacsony termelékenységére és a nemesi birtokok eladási korlátainak (pl. ősiség törvénye) tarthatatlanságára.

1832–1836: országgyűlés Pozsonyban. Az alsótábla elfogadja az önkéntes örökváltságot, a javaslat azonban nem emelkedik törvényerőre. Az országgyűlés vezető reformpárti politikusai Kölcsey Ferenc és Wesselényi Miklós. Ezen az országgyűlésen tűnik fel Kossuth Lajos az *Országgyűlési Tudósításokkal*.

1844: életbe lép a magyar államnyelvről szóló 1844:II. törvénycikkely. Megalakul a Végegylet, amely magyar termékek vásárlásával a hazai ipar támogatását tűzi ki célul.

1847: az Ellenzéki Párt közzéteszi programját, az Ellenzéki Nyilatkozatot, amelynek főbb követelései az örökváltság, a népképviselői országgyűlés, a felelős kormány, a polgári szabadságjogok tiszteletben tartása, a közteherviselés, valamint az alkotmányos rendszer megteremtése.

1848: Európa-szerte forradalmi mozgalmak bontakoznak ki („népek tavasza”): forradalom Palermóban (január 12.), Párizsban (február 22–24.), Bécsben (március 13–15.), Pesten (március 15.), Milánóban (március 18.), Berlinben (március 18–19.), felkelés Rómában (november 5.).

1848. március 15.: forradalom Pesten. A márciusi ifjak cenzúra nélkül kinyomtatják Petőfi Sándor *Nemzeti dal* című költeményét és a *12 pontot*. Az országgyűlés küldöttsége Pozsonyból Bécsbe viszi felirati javaslatát.

1848. április 11.: V. Ferdinánd berekeszti az utolsó rendi országgyűlést, és szentesíti az ún. áprilisi törvényeket, amelyek biztosítják Magyarország birodalmon belüli önállóságát, lehetővé teszik a társadalom polgári átalakulását, és kialakítják Magyarország új, alkotmányos politikai berendezkedését.

1848. szeptember 29.: a pákozdi csatában a Móga János vezette honvédsereg megállítja az osztrák udvar támogatását élvező Jelačić horvát bán csapatainak előrenyomulását.

1849. április 6.: a tavaszi hadjárat során a honvédsereg főerői az isaszegi csatában fényes győzelmet aratnak Windischgrätz tábornagy egyesült csapatai felett.

1849. április 14.: a debreceni Nagytemplomban az országgyűlés Kossuth javaslatára kimondja Magyarország függetlenségét és a Habsburg–Lotharingiai-ház trónfosztását. Az államforma kérdéséről nem döntenek, de Kossuthot kormányzó-elnökké választják.

1849. május 21.: a Görgey Artúr vezette honvédsereg beveszi Buda várát. Ezzel az ország nagy része felszabadul. I. Ferenc József osztrák császár és I. Miklós orosz cár Varsóban megállapodnak az orosz hadsereg intervenciójáról a magyar forradalom ellen.

1849. augusztus 13.: Görgey Artúr a honvédsereg főerőivel Világosnál feltétel nélkül leteszi a fegyvert Rüdiger orosz tábornok előtt.

- 1849. október 6.:** a császári haditörvényszék ítélete alapján Pesten kivégzik gróf Batthyány Lajos volt miniszterelnököt, Aradon pedig a honvédsereg tizenkét tábornokát és egy ezredesét. Az aradi vértanúk: Aulich Lajos, Damjanich János, Dessewffy Arisztid, Kiss Ernő, Knézich Károly, Láhner György, Lázár Vilmos, Leiningen-Westerburg Károly, Nagy-Sándor József, Pöltenberg Ernő, Schweidel József, Török Ignác és Vécsey Károly.
- 1850–1859:** az ún. Bach-rendszer Magyarországon, amely az új abszolutizmus eszközeivel egyrészt az ország birodalomba való beolvasztását tűzte ki célul, másrészt a gazdaság modernizációjára törekedett. A Bach-rendszer a magyar lakosság nyílt vagy burkolt ellenállását váltotta ki.
- 1853–1856:** krími háború Oroszország és az Oszmán Birodalom között, amelyben a vesztesre álló törököket az angol–francia szövetségesek katonai segítsége menti meg.
- 1859:** a francia–szárd–osztrák háború Ausztria vereségével ér véget. A győzelem legfőbb haszonélvezője a Szárd–Piemonti Királyság, mivel Ausztria veresége megeremti a közép-itáliai államok Piemonthoz való csatlakozásának feltételeit.
- 1861:** a torinói parlament kimondja az olasz állam megalakulását, és az Olasz Királyság uralkodójává megválasztja (II.) Viktor Emánuel szárd–piemonti királyt. Velence és az Egyházi Állam (Róma) kivételével Itália egyesül.
- 1861–1865:** polgárháború az Egyesült Államokban. A déli államok (Amerikai Államok Konföderációja) kiválása után kirobbanó polgárháborúban a kezdeti déli sikerek ellenére az északi államok győzedelmeskednek.
- 1866:** porosz–osztrák háború. Július 3-án Königrätz és Sadova között a porosz seregek döntő győzelmet aratnak az osztrákok fölött. Bismarck – a későbbi együttműködés érdekében – kedvező békefeltételeket ajánl a vesztes osztrák félnek.
- 1867:** a kiegyezéssel létrejön az osztrák–magyar dualista állam. I. Ferenc József kinevezi magyar miniszterelnöknek gróf Andrássy Gyulát. A budavári Nagyboldogasszony- (Mátyás-) templomban Ferenc Józsefet magyar királlyá koronázzák.
- 1868:** az országgyűlés elfogadja az 1868:XXX. törvénycikket a magyar–horvát kiegyezésről, a népiszkolai rendszer és a közoktatás reformjáról szóló törvényt, valamint az ún. nemzetiségi törvényt.
- 1870:** francia–porosz háború. A háború döntő ütközetét szeptember 1-jén Sedannál megnyerik a poroszok. III. Napóleon francia császár maga is fogságba esik.
- 1871:** január 18-án a versailles-i kastély Tükörtermében kikiáltják a Német Császárságot. Kihirdetik I. Vilmos proklamációját az egységes Németország megalakulásáról.
- 1875–1890:** Tisza Kálmán miniszterelnöksége.
- 1877–1878:** orosz–török háború a Balkánon, amely a cári erők győzelmével ér véget. A konfliktus rendezésére összehívott berlini kongresszuson (1878) Bismarck német kancellár a britek és az osztrákok támogatásával, diplomáciai eszközökkel igyekszik gátat vetni Oroszország túlzott megerősödésének.
- 1879:** Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia között létrejön a kettős szövetség. A megállapodás Németországnak a franciákkal szemben, a Monarchiának pedig Oroszországgal szemben biztosít szövetségest.
- 1882:** Olaszország csatlakozik a Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia alkotta francia- és oroszellenes kettős szövetséghez. Létrejön a hármas szövetség.

1893: francia kezdeményezésre Oroszország és Franciaország szövetséget köt. A franciák alapvető célja, hogy szövetségest szerezzenek Németországgal szemben.

1896: millenniumi ünnepek Magyarországon a honfoglalás ezredik évfordulóján. Budapesten átadják a föld alatti vasutat.

1904: létrejön Franciaország és a Brit Birodalom szövetsége, a „szívélyes megegyezés” (entente cordiale), amelyet a későbbiekben antantnak neveznek. A megállapodás a kontinensen és a gyarmatokon is egyre fenyegetőbbé váló Németország ellen irányul.

1904–1905: orosz–japán háború, amelyben a cári csapatok súlyos vereséget szenvednek az európai mintára modernizált japán hadseregtől.

1905: polgári forradalom Oroszországban.
Az ellenzéki koalíció győzelme Magyarországon.

1907: Oroszország csatlakozik az antanthoz. Aláírják a befolyási övezetekről (Perzsia, Afganisztán, Tibet) szóló orosz–angol gyarmati megállapodást. A korábbi francia–orosz és francia–angol egyezményekkel együtt ez a szerződés zárja le a németellenes blokk kialakulását.

NÉVTÁR

Andrássy Gyula (1823–1890): politikus, miniszterelnök, közös külügyminiszter. A reformkorban kapcsolódott be a politikai életbe. A szabadságharc idején diplomáciai feladatokat látott el. A világosi fegyverletétel után emigrációban élt. Távollétében halálra ítélték, és jelképesen kivégezték. 1858-ban amnesztiában részesült, és hazatért. 1861 után országgyűlési követként Deák álláspontját támogatta. Jelentős szerepet játszott a kiegyezés létrejöttében, illetve a dualista rendszer kiépítésében. 1867 és 1875 között miniszterelnök, majd 1879-ig a Monarchia közös külügyminisztere volt. A berlini kongresszuson a nagypolitika irányításába is bekapcsolódott. Nevéhez fűződik a Németországgal kötött kettős szövetség létrehozása (1879).

Bach, Alexander (1813–1893): osztrák politikus. Az 1848-as bécsi forradalomban még liberális politikusként vett részt, majd fokozatosan közeledett az udvar konzervatív álláspontjához. A szabadságharc leverése után belügyminiszterként, illetve kormányfőként Bécs abszolutista és centralista politikájának jegyében Magyarországot „az összmonarchia tartományaként” kezelte. 1859-ben az osztrák háborús vereség következtében megbukott, majd 1867-ben végleg visszavonult a politikától.

Baross Gábor (1848–1892): gazdaságpolitikus. A korszerű közlekedés és kereskedelem megteremtője Magyarországon a dualizmus korában. Közmunka- és közlekedésügyi (1886–1889), majd kereskedelemügyi miniszter (1889–1892). Nevéhez fűződik a vasútvonalak nagy részének államosítása (1891), a vasúti hálózat továbbfejlesztése és az ún. vasúti zónadíjszabás bevezetése, amely olcsó szállítási lehetőséget biztosított a magyar mezőgazdaságnak és az iparnak. Kiépítette Fiume kikötőjét, fejlesztette a magyar hajózást, megreformálta a hírközlést, és megalkotta az első modern úttörvényt.

Batthyány Lajos (1807–1849): politikus, az első „felelős magyar minisztérium” elnöke. A reformkorban a felsőház tagja, majd 1847-től az Ellenzéki Párt elnöke. Az 1848-as márciusi forradalom idején tagja volt az országgyűlési reformkövetelések feliratát Bécsbe vivő küldöttségnek. Az uralkodó kinevezése alapján Batthyány kormánya április 7-én alakult meg. Nagy szerepe volt a nemzetőrség és a honvédség megszervezésében. Az udvar és a kormány közötti ellentéteket Batthyány tárgyalásokkal kívánta rendezni. Jelačić betörésekor (szeptember 11.) lemondott, de a nádor kérésére szeptember végéig ügyvezető miniszterelnökként a helyén maradt. 1849 januárjában az országgyűlési küldöttség tagjaként Windischgrätz tábornokhoz ment tárgyalni, aki tárgyalás helyett őrizetbe vetette. A császári haditörvényszék felségárulás vádjával halálra ítélte. 1849. október 6-án golyó által végezték ki Pesten.

Bem József (Bem, Józef) (1794–1850): lengyel származású magyar honvédtábornok. 1830-ban részt vett az orosz uralom elleni lengyel felkelésben, majd Párizsba emigrált. Az 1848-as forradalom idején Bécs védelmét irányította. 1849 elején Kossuth Lajos az erdélyi hadsereg főparancsnokává nevezte ki. Több csatában győzelmet aratott a császári erőkön, és 1849 nyarán egy ideig sikeresen tartóztatta fel az Erdélybe benyomuló orosz csapatokat. A segesvári vereség után elhagyta Erdélyt, majd a magyar főserg parancsnokaként Temesvárnál vereséget szenvedett a Haynau vezette osztrák seregtől. A világosi fegyverletételt követően Törökországba emigrált, ahol belépett a hadseregbe, és áttért a muzulmán hitre.

Bismarck, Otto von (1815–1898): német politikus, a „vaskancellár”. A német egység megteremtője, a Német Császárság kancellárja. Poroszország miniszterelnökeként modernizálta a hadsereget. Legyőzte Ausztriát (1866, Königrätz), majd Franciaországot (1870, Sedan). A porosz–francia háborút követően 1871-ben Versailles-ban kikiáltották a Német Császárságot, amelynek első kancellárja lett. Diplomáciai tevékenységével (három császár szövetsége 1873, illetve hármas szövetség 1882) Franciaország elszigetelésére törekedett. Kancellárként megteremtette a modern német polgári államot.

Cavour, Camillo Benso di (1810–1861): a Szárd Királyság (Piemont) miniszterelnöke. Meghatározó szerepet játszott az olasz egység megteremtésében azáltal, hogy sikerült összeegyeztetnie az európai hatalmi érdekeket a népi mozgalmak követeléseivel. Külpolitikai megfontolásból bekapcsolódott a krími háborúba. Nagy érdeme volt abban, hogy Ausztria ellenében először Lombardia, majd a közép-italiai államok is csatlakozhattak Piemonthoz. 1861-ben néhány hétig az egyesített Olasz Királyság első miniszterelnöke volt.

Damjanich János (1804–1849): honvédtábornok, az aradi vértanúk egyike. Szerb családból származott. A császári hadseregben szolgált, majd 1848 nyarán csatlakozott a magyar honvédséghez. Sikeres délvidéki harcait követően részt vett az 1849. évi tavaszi hadjáratban. Később az aradi vár parancsnoka lett. A császári hadbíróóság 1849. október 6-án kötél általi halálra ítélte, és Aradon kivégeztette.

Danton, Georges-Jacques (1759–1794): a jakobinus mozgalom egyik vezetője. A francia forradalom idején a köztársaság kikiáltásának egyik fő támogatója volt. A jakobinus diktatúra alatt a Közjóléti Bizottságban a mérsékelt irányzatot képviselte, és szorgalmazta a terror mérséklését. Ezért összeütközésbe került Robespierre-rel, aki 1794. április 5-én kivégeztette.

Deák Ferenc (1803–1876): politikus, igazságügy-miniszter. Politikai pályája az 1832–1836-os országgyűlésen indult, a reformellenzék egyik vezetője lett. Részt vett az 1848-as áprilisi törvények megalkotásában, az első felelős kormány igazságügy-minisztere volt. A szabadságharc kezdetén lemondott tisztségéről, majd az udvarral folytatott sikertelen tárgyalások után kehidai birtokára vonult vissza. Az önkényuralom időszakában mindenféle politikai szerepvállalást elutasított, így ő vált a passzív ellenállás egyik jelképévé. Az 1861-es országgyűlésen a Felirati Pártot vezette. 1865 áprilisában írt „húsvéti cikkében” körvonalazta a kiegyezés lehetséges kereteit. Meghatározó szerepet játszott az 1867-es kiegyezés létrejöttében.

Diderot, Denis (1713–1784): francia filozófus. A felvilágosodás egyik alapművének tekintett *Enciklopédia* szerkesztője. Felfogása szerint a tudás a társadalmi fejlődés alapja. Az egyén szabadságjogainak biztosítása érdekében szükségesnek tartotta az uralkodói hatalom korlátozását.

Engels, Friedrich (1820–1895): német filozófus. Gazdag textilgyáros családból származott. Karl Marx mellett a kommunizmus elméletének egyik kidolgozója, a *Kommunista kiáltvány* társszerzője, valamint a II. Internacionálé (1889) egyik szervezője.

Eötvös József (1813–1871): író, politikus, miniszter. A reformkorban a centralista ellenzék egyik vezetőjeként a nemesi vármegyék működését bírálta. Az 1848-as Batthyány-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere volt, majd a szabadságharc idején emigrált. Miután 1853-ban hazatért, bekapcsolódott a közéletbe, és részt vett a kiegyezés előkészítésében. Az Andrássy-kormányban ismét vallás- és közoktatásügyi miniszter lett (1867–1871). Nevéhez fűződik a népiskolai, a zsidók egyenjogúsításáról szóló, valamint a nemzetiségi törvény elfogadtatása.

Ferenc, I. (Habsburg–Lotharingiai): osztrák császár és magyar király (1792–1835). Trónra kerülése után minden eszközzel arra törekedett, hogy gátat vessen a kibontakozó forradalmi és nemzeti mozgalmaknak. Számos Franciaország ellen irányuló koalíció tagja volt. Kivégeztette a magyar jakobinus mozgalom vezetőit. A napóleoni háborúkban elszenvedett vereségek következtében birodalmát jelentős területi veszteségek érték; a német–római császári címről is kénytelen volt lemondani (1806). 1815-ben az orosz cárral és a porosz királlyal létrehozta a Szent Szövetséget, amely a régi európai uralkodódinasztiák hatalmának megerősítését és a forradalmi mozgalmak megfékezését tekintette feladatának.

Ferenc József, I. (Habsburg–Lotharingiai): osztrák császár és magyar király (1848–1916). V. Ferdinánd lemondása után került trónra. Orosz segítséggel leverte a magyar szabadságharcot. A biroda-

lom sorozatos vereségei nyomán 1867-ben a kiegyezés elfogadására kényszerült. Ekkor koronázták magyar királlyá, és jött létre az Osztrák–Magyar Monarchia. Alkotmányos uralkodóként is mindvégig megőrizte befolyását a hadsereg és a külügyek irányításában. Az első világháború megindításában még szerepet játszott, de a háború végét, a vereséget már nem érte meg.

Frigyes, II. (Nagy) (Hohenzollern): porosz király (1740–1786). Felvilágosult abszolutista uralkodóként törvényekkel védte a paraszti rétegeket, modernizálta az igazságszolgáltatás rendszerét, manufaktúrákat alapított, támogatta az oktatást és a kultúrát, valamint az úthálózat kiépítését. Ugyanakkor mindent alárendelt a hadsereg érdekeinek. Bevezette az általános hadkötelezettséget, és a kontinens legerősebb szárazföldi hadseregét hozta létre. Uralkodása idején Poroszország területe egyharmadával nőtt.

Garibaldi, Giuseppe (1807–1882): olasz forradalmár, szabadságharcos. Fontos szerepet játszott az olasz egység megteremtésében. 1860-ban ezer vörösingesével elfoglalta Szicíliát, és megdöntötte a Szicíliai–Nápolyi Királyságot. A megszerzett területeket átadta a szárd uralkodónak. 1874-ben az olasz képviselőház tagja lett.

Görgey Artúr (1818–1916): honvédtábornok, hadügyminiszter. Volt császári tisztként csatlakozott a honvédsereghez. Azzal szerzett hírnevet magának, hogy 1848 szeptemberében hazaárulás vádjával felakasztatta Zichy Ödön grófot, Jelačić kémjét. Novembertől tábornoki rangban a feldunai hadsereg parancsnokává nevezte ki az Országos Honvédelmi Bizottmány. Windischgrätz támadása után felvidéki hadjárata (1849. január 5.–február 10.) hetekre lekötötte az osztrák főerőket. Márciustól az összevont magyar hadtestek ideiglenes fővezére lett, és a tavaszi hadjáratban sorozatos győzelmeket aratott az osztrákok felett (Hatvan, Tápióbicske, Isaszeg, Vác, Nagysalló), majd bevette Buda várát. 1849. május–júliusban a Szemere-kormány hadügyminisztere volt. Az ácsi csatában súlyos fejsébet kapott. Az orosz intervenciók erőket lekötve seregeit a Tisza–Maros-szögletbe vezette. Miután teljhatalmat kapott, augusztus 13-án Világosnál a cári csapatok előtt feltétel nélkül letette a fegyvert. Klagenfurtba internálták. 1867-ben hazatért, és Visegrádon élt haláláig.

Haynau, Julius Jakob von (1786–1853): osztrák tábornok. Részt vett az 1848-as itáliai felkelés leverésében. 1849 júniusától a magyarországi császári erők fővezére, teljhatalmú katonai parancsnok. Nevéhez fűződnek a világosi fegyverletételt követő véres megtorlások: az aradi tábornokok és más politikai, illetve katonai vezetők kivégzése, ezrek bebörtönzése vagy besorozása a császári hadseregbe.

Jászi Oszkár (1875–1957): politikus, társadalomtudós. Az 1914-ben alakult Országos Radikális Párt elnökeként Magyarország demokratikus átalakítását szorgalmazta. A nemzetiségi kérdéstről írott műveiben a jogkiterjesztés mellett érvelt.

Jefferson, Thomas (1743–1826): amerikai politikus, államférfi. Ő szövegezte meg az 1776-os Függetlenségi nyilatkozatot. Az Egyesült Államok franciaországi követe (1785–1789), külügyminisztere (1789–1793), majd harmadik elnöke (1801–1809).

Jelačić, Josip (1801–1859): horvát katona, politikus. 1848 nyarán mint horvát bán az udvar támogatásával szembe fordult a Batthyány-kormánnyal, és támadást indított Magyarország ellen. Miután szeptember 29-én Pákozdnál vereséget szenvedett, serege elhagyta az országot. A horvát nemzetiségi törekvések egyik szimbolikus alakja, szobra ma Zágráb főterén áll.

Jókai Mór (1825–1904): író, politikus. Mint a márciusi ifjak egyike 1848 márciusában részt vett a *12 pont* megfogalmazásában. Később írásaival támogatta a szabadságharc ügyét. Világos után bujdosni kényszerült, de az 1860-as évektől ismét vállalhatott politikai szerepet. Több regényében a reformkor és a szabadságharc alakjainak és eseményeinek állít emléket.

József, II. (Habsburg–Lotharingiai): magyar király (1780–1790). Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc legidősebb fia. A felvilágosult abszolutizmus képviselőjeként rendeletekkel kormányzott. Uralkodóként célja az egységes, modern, központosított birodalom megteremtése volt, amelynek legfőbb akadályát a tartományi és rendi kiváltságokban látta. Magyar királyként meg sem koronáztatta magát, hogy ne kelljen betartania a rendi törvényeket (ezért nevezik kalapos királynak). Türelmi rendelete (1781) megkönnyítette a protestánsok vallásgyakorlását, jobbágyrendelete (1785) biztosította a szabad költözködést. Nyelvrendelete (1784) a német nyelv kizárólagos közigazgatási használatát célozta. Halálos ágyán a türelmi és a jobbágyrendelet kivételével valamennyi intézkedését visszavonta.

Károly, III. (Habsburg): német–római császár, magyar király (1711–1740). A Habsburg-dinasztia utolsó egyenes ági férfi leszármazottja. A szatmári béke megerősítésével (1711) megszilárdította hatalmát Magyarországon. Állandó hadsereget hozott létre, és felállította a Pozsonyban székelő Helytartótanácsot. Fiú utóda nem volt, de 1723-ban a Pragmatica Sanctio elfogadtatásával biztosította lánya, Mária Terézia trónra kerülését. Visszaszerezte a törököktől a Temesközt és a Szerémséget.

Katalin, II. (Nagy) (Romanov): orosz cárnő (1762–1796). Férje, III. Péter cár meggyilkolása után foglalta el a trónt. A felvilágosult abszolutizmus jegyében reformokat hajtott végre a despotikus Oroszországban, és megszilárdította a birodalom nagyhatalmi helyzetét. Kapcsolatban állt a francia felvilágosodás képviselőivel. Részt vett Lengyelország mindhárom felosztásában.

Kaunitz, Wenzel Anton (1711–1794): osztrák államférfi. Mária Terézia uralkodása idején szinte korlátlan hatáskörrel irányította Ausztria külpolitikáját, és az államtanács megszervezésével a belügyek terén is jelentős befolyást szerzett. A „közjó” érdekében modernizálta az államigazgatást. Külpolitikáját a porosz- és franciaellenesség határozta meg.

Kazinczy Ferenc (1759–1831): író, a nyelvújítás vezéralakja. Az első magyar nyelvű folyóirat, a *Magyar Museum* egyik alapítója volt 1787-ben. Később csatlakozott a magyar jakobinus mozgalomhoz. Emiatt letartóztatták, és várfogságra ítélték. *Fogságom naplója* című műve a börtönévek krónikája. Szabadulása után, az 1800-as évek elejétől széphalmi kúriája a nyelvújító mozgalom és az induló magyar irodalmi élet egyik központja lett.

Klapka György (1820–1892): honvéd főtit. Volt császári tisztként csatlakozott a honvédséghez. Részt vett a dicsőséges tavaszi hadjáratban, majd Komárom várának parancsnoka lett. A szabadságharc bukása után a várat csak október 2-án adta fel, azzal a feltétellel, hogy a védők szabadon elvonulhatnak. Az emigrációban részt vett az itáliai magyar légió megszervezésében. A kiegyezést követően amnesztiával hazatért.

Kossuth Lajos (1802–1894): újságíró, politikus, miniszter, kormányzó-elnök. Az 1832–1836-os pozsonyi országgyűlésről készített tudósításaival vált ismertté, majd a törvényhatóságok (megyegyűlések) munkájáról tudósított. Újságírói tevékenységéért 1837-ben börtönbüntetésre ítélték. Szabadulása után megindította a *Pesti Hírlapot* (1841). Vezércikkeiben támadta a rendi-nemesi kiváltságokat, az alkotmányos függetlenség megteremtését szorgalmazta, és a polgári szabadságjogok biztosítását követelte. A hazai ipar támogatására létrehozott Védegylet (1844) alapító igazgatója volt. Részt vett az Ellenzéki Nyilatkozat megfogalmazásában (1847), és országgyűlési követévé választották Pest megyében. Az európai forradalmak hatására 1848. március 3-án beterjesztett felirati javaslata az áprilisi törvények alapját képezte. A Batthyány-kormányban a pénzügyminiszteri tárcát kapta, és sokat tett a magyar honvédség megszervezéséért. A szabadságharc idején az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke, majd a Függetlenségi nyilatkozat elfogadása, 1848. április 14. után kormányzó-elnök. 1849. augusztus 11-én átadta a hatalmat Görgeynek, és Törökországba menekült. Az emigrációban sem mondott le Magyarországról, és ehhez igyekezett megnyerni a nagyhatalmak támogatását. Ellenezte az 1867-es kiegyezést (Cassandra-levél). Emigrációban halt meg.

Kölcsey Ferenc (1790–1838): költő, politikus. 1823. január 22-én írta meg *Himnusz* című költeményét. Az 1832–1836-os országgyűlésen a liberális ellenzék egyik vezére volt. Az önkéntes örökvlástság elfogadása mellett érvelt. Követutasításának megváltoztatása miatt 1835-ben lemondott követi megbízatásáról. Élete végén a perbe fogott Wesselényi Miklós védelmén dolgozott.

Kutuzov, Mihail Illarionovics (1745–1813): orosz hadvezér. A napóleoni háborúkban több hadjáratban vett részt. Legjelentősebb katonai sikerét Napóleon 1812-es oroszországi hadjárata idején aratta, amikor a „felperzselt föld” taktikáját alkalmazva vereséget mért a francia erőkre.

Lajos, XVI. (Bourbon): francia király (1774–1792). Uralkodása kezdetén az ország ingatag pénzügyi helyzetét erélytelen reformokkal próbálta meg rendezni. 1789-ben a kibontakozó általános válság hatására összehívta a rendi gyűlést, amely 1614 óta nem ülésezett, de az események hamarosan kicsúsztak az irányítása alól. A rendi gyűlés felosztatására tett kísérlete Párizsban forradalomhoz vezetett (1789. július 14.). Ezt követően az ország alkotmányos monarchiává alakult (1791). XVI. Lajos nem nyugodott bele a királyi hatalom korlátozásába, ezért megfosztották trónjától, majd 1793 januárjában halálra ítélték és kivégezték.

Lenin, Vlagyimir Iljics (1870–1924): orosz kommunista (bolsevik) politikus. A XX. század elején az Oroszországi Szociáldemokrata Párt kongresszusán szervezte meg a kommunista irányzatot. Az 1905-ös forradalom után emigrációba kényszerült. 1912-ben megalapította az önálló bolsevik pártot. Az első világháború idején német segítséggel tért vissza Oroszországba. 1917 tavaszán közzétette „áprilisi téziseit”: ebben a proletárdiktatúra megteremtését tűzte ki célul. 1917. október 25-én (november 7-én) a bolsevikok átvették a hatalmat, és Lenint a Népbiztosok Tanácsának elnökévé választották. A kibontakozó polgárháború idején bevezették az ún. hadikommunizmust, amely a piaci viszonyok teljes megszüntetését jelentette. A hadikommunizmus csődje miatt 1921-ben Lenin új gazdaságpolitika (NEP) kidolgozását kezdeményezte. Ellenezte Sztálin pártfőtitkári kinevezését, de betegsége miatt már nem tudta érvényesíteni az akaratát.

Lincoln, Abraham (1809–1865): amerikai politikus, az Egyesült Államok elnöke. Az amerikai polgárháború (1861–1865) előtt az északi államok képviselője volt, támogatta a rabszolga-felszabadítást. Elnökké választása (1860) után a déli államok kiválása az Unióból polgárháborúhoz vezetett. A polgárháború idején hozott politikai intézkedéseinek (rabszolga-felszabadítás, földtörvény) és a katonai sikereknek köszönhetően a háború az északiak győzelmével ért véget. 1864-ben Lincolnt újra elnökké választották, de a következő évben merénylet áldozata lett.

Mária Terézia (Habsburg): osztrák főhercegnő, magyar királynő (1740–1780). Az osztrák örökösödési háborúban a magyar rendek segítségével szilárdította meg a Habsburg-dinasztia helyzetét. Szilézia a poroszoké lett, de Lengyelország első felosztásakor (1772) a birodalomhoz csatolták Galíciát. Mária Terézia nevéhez számos reform fűződik. 1754-ben új vámrendszert vezetett be, amely a birodalmon belül biztos piacot teremtett a magyar mezőgazdasági termékeknek, de egyben akadályozta a hazai ipar fejlődését. Az 1767-es Urbárium egységesen szabályozta a földesúr és a jobbágy viszonyát. Az oktatás fejlesztését szolgáló Ratio Educationis (1777) az egységes, a népiskolától az egyetemig felépülő iskolarendszer megteremtését tűzte ki célul, és megkísérelte állami ellenőrzés alá vonni az oktatást.

Martinovics Ignác (1755–1795): a magyar jakobinus mozgalom vezetője. A francia felvilágosodás és a polgári átalakulás híve volt. A Habsburg-udvar ügynökeként tevékenykedett, de I. Ferenc elbocsátotta a szolgálatból. 1794-ben fogott hozzá a jakobinus mozgalom megszervezéséhez. Két szervezetet hozott létre: a magyar nemesi reformereket a Reformátorok Társasága, a radikálisabb jakobinus eszmék híveit a Szabadság és Egyenlőség Társasága fogta össze. Letartóztatása után Martinovics részletes vallomást tett, és a mozgalom résztvevőinek nevét is elárulta. Tevékenységéért a mozgalom több vezetőjével együtt halálra ítélték és kivégezték.

Marx, Karl (1818–1883): német filozófus és közgazdász, a kommunizmus eszmerendszerének kidolgozója. 1848-ban Engelsszel közösen írta meg a *Kommunista kiáltványt*, amely a burzsoázia hatalmának erőszakos megdöntését és egy osztály nélküli társadalom felépítését sürgette. A *tőke* című művében a munkásság kizsákmányolásának formáit és módjait ismertette a fennálló kapitalista gazdasági-társadalmi rendszerben.

Mazzini, Giuseppe (1805–1872): olasz forradalmár. 1827-től az egységes, független olasz köztársaság megeremtéséért küzdő ún. carbonari-mozgalom tagja. Aktív résztvevője volt az 1848-as itáliai forradalomnak, azt követően pedig emigrációba kényszerült. Nem értett egyet Cavour politikájával, amely az olasz egységet a Szárd–Piemonti Királyság vezetésével kívánta megvalósítani. Támogatta Garibaldi 1860-as szicíliai hadjáratát, de később nem vállalt szerepet az Olasz Királyság parlamentjének munkájában.

Metternich, Clemens Wenzel von (1773–1859): a Habsburg Birodalom kancellárja. Jelentős szerepet vállalt a bécsi kongresszus (1814–1815) munkájában, majd a Szent Szövetség korának egyik meghatározó politikusa lett. A külpolitikában az európai hatalmi egyensúly megőrzésére és a régi dinasztiák hatalmának visszaállítására törekedett. Belpolitikai téren konzervativizmus és reformellenesség jellemezte. Az 1848-as bécsi forradalom után lemondott, és visszavonult a politikai élettől.

Miklós, I. (Romanov): orosz cár (1825–1855). A Szent Szövetség rendszerének egyik fő támogatója. Uralkodása idején Oroszország az európai kontinens legerősebb hatalmává vált. „Európa csendőréként” a lengyel felkelés (1830–1831) és az 1848–1849-es magyar szabadságharc leverésében is döntő szerepet játszott. A krími háborúban elszenvedett vereség és a nagyhatalmi elszigeteltség hatására öngyilkosságot követett el.

Montesquieu, Charles de Secondat (1689–1755): francia író, filozófus, gondolkodó, a felvilágosodás egyik kiemelkedő képviselője. A *törvények szelleméről* című művében a polgári állam jogrendjéről fejtette ki nézeteit. Megfogalmazta a hatalmi ágak (törvényhozás, végrehajtás, igazságszolgáltatás) szétválasztásának elvét, és a népképviselőten alapuló törvényhozás létrehozása mellett érvelt.

Napóleon, I. (Bonaparte, Napoléon) (1769–1821): tábornok, Franciaország első konzulja, majd francia császár. Korzikán született, elszegényedett nemesi családban. Katonai pályára lépett, és sikereinek köszönhetően már 24 éves korában tábornoki kinevezést kapott. 1796–1797-es itáliai hadjáratával országos hírnévre tett szert. 1799-ben államcsínnel magához ragadta a hatalmat, és első konzul lett. További katonai sikerei és belső támogatottsága nyomán 1804-ben császárrá koronázta magát. A XIX. század első évtizedében folyamatosan háborúzott a régi európai dinasztiák ellen. Kiterjesztette Franciaország határait, és 1808-ig sikert sikerre halmozott: Európa nagyobb része francia fennhatóság alá került. 1806-ban meghirdette a Nagy-Britannia elleni kontinentális zárlatot, majd 1812-ben Oroszország ellen indított hadjáratot, de mindkét vállalkozása kudarccal végződött. Miután 1813-ban a lipcei csatában vereséget szenvedett az európai koalíciótól, Elba szigetére száműzték. 1815-ben visszatért, de a waterloo-i csatában ismét vereséget szenvedett. Szent Ilona szigetén, száműzetésben halt meg.

Napóleon, III. (Bonaparte, Louis Napoléon): Franciaország köztársasági elnöke (1848–1852), majd császára (1852–1870). I. Napóleon unokaöccseként 1851-ben államcsínnel szerezte meg a hatalmat, majd diktátorra és császárrá kiáltotta ki magát. A demokrácia látszatának fenntartásával (népszavazás, munkásegyletek alapításának engedélyezése) tekintélyelvű kormányzást vezetett be. Részt vett a krími háborúban (1853–1856), és a Szárd Királysággal szövetségben legyőzte Ausztriát (1859). Az 1870-es porosz–francia háború idején súlyos vereséget szenvedett, amely a bukását okozta.

Nelson, Horatio (1758–1805): brit tengernagy. 1799-ben a földközi-tengeri Abukiri-öbölben megsemmisítette I. Napóleon flottáját. 1805-ben a trafalgari ütközetben legyőzte a spanyol–francia hajóhadat, de ő maga is halálos sebet kapott. Győzelmének nagy szerepe volt abban, hogy I. Napóleon tervezett angliai inváziója meghiúsult.

Petőfi Sándor (1823–1849): költő. Az 1848. március 15-én kitört pesti forradalomban a márciusi ifjak egyik vezetője volt. *Nemzeti dal* című költeménye az ifjúság forradalmának jelképévé vált. A szabadságharc idején csatlakozott a nemzetőrséghez, majd Bem tábornok segédtisztje lett. Habitudozásokat és lelkesítő verseket írt. Valószínűleg az 1849. július 31-i segesvári ütközetben esett el.

Robespierre, Maximilien (1758–1794): francia politikus, a jakobinusok vezetője, a jakobinus diktatúra irányítója. A Hegypárt vezetőjeként 1793 nyarán feloszlatta a girondi konventet, majd a jakobinus kormány, a Közzóléti Bizottság elnöke lett. A forradalom vélt vagy valós ellenfeivel szemben terrort alkalmazott. 1794 tavaszán megkezdte a jakobinus párton belüli ellenfeivel való leszámolást. Túlzásai miatt egykori hívei is szembefordultak vele, és megfosztották hatalmától. 1794. július 28-án kivégezték.

Rousseau, Jean-Jacques (1712–1778): francia író, a francia felvilágosodás egyik legjelentősebb filozófusa. Köztársasági elveket vallott, a radikális kis- és középpolgárság szószólója volt. Megfogalmazta a népfeltség elvét, amelynek értelmében a társadalmi szerződés felbontása nemcsak megengedett, de egyenesen kötelessége a népnek, ha a szerződést a hatalom bármely képviselője megszegi. Államelméletét *A társadalmi szerződésről* (1762) című művében dolgozta ki. Megteremtette a későbbi forradalmi mozgalmak eszmei alapját.

Stephenson, George (1781–1848): angol mérnök, a gőzvontatású vasúti szállítás megteremtője. 1814-ben ő fejlesztette ki az első üzemképes gőzmozdonyt. 1825-ben Stockton és Darlington között 24 km/h sebességet ért el. 1829-ben a Liverpool és Manchester közötti versenyt Rocket nevű mozdonyával 58 km/h sebességet elérve nyerte meg.

Széchenyi István (1791–1860): politikus, miniszter. Apja a Nemzeti Múzeum alapítója, anyja a Georgikont létrehozó Festetich György nővére volt. Császári katonatisztként bejárta Európát. Az 1825-ös pozsonyi országgyűlésen birtokainak egyévi jövedelmét ajánlotta fel a Magyar Tudós Társaság (Akadémia) megalapítására. 1830-ban jelent meg *Hitel* című műve, amelyben a nemesi birtokok tökéletes átalakításának szükségességét taglalta. Felhívta a figyelmet a robot alacsony termelékenységére és a nemesi birtokok eladási korlátainak (pl. ősiség törvénye) tarthatatlanságára. 1831-ben *Stádium* című művében tizenkét pontban foglalta össze társadalmi-gazdasági programját. Nevéhez fűződik a Lánchíd építése, a Vaskapu szabályozása, a gőzhajózás megindítása és a lóversenyek meghonosítása Magyarországon. Az 1840-es évek elején szembekerült Kossuthal, akinek programját túlságosan radikálisnak ítélte. A Batthyány-kormány közmunka- és közlekedésügyi minisztere lett. A szabadságharc kitörésekor egy ideg-összeomlás és egy öngyilkossági kísérlet után bevonult a döblingi ideggógyintézetbe. 1859-ben *Blick* néven emlegetett röpiratában élesen bírálta a Bach-rendszert. A röpirat nyomán őt ért zaklatások hatására öngyilkosságot követett el.

Tisza István (1861–1918): politikus, miniszterelnök. Első miniszterelnöksége (1903–1905) idején a házszabályok módosításával letörte az országgyűlési obstrukciót. Az 1905-ös választásokon pártja vereséget szenvedett. 1910-ben megalapította a Nemzeti Munkapártot, amely még abban az évben fényes választási győzelmet aratott. 1912-ben a képviselőház elnöke lett. Elfogadtatta a véderőtörvényt, valamint a háború esetére szóló kivételes törvényeket. A következő évben ismét miniszterelnök. 1914 nyarán a háború ellen foglalt állást, mert tartott a románok erdélyi betörésétől. Ellenezte az 1916-ban trónra kerülő IV. Károly reformjait. 1917-ben lemondott a miniszterelnökségről. Az 1918-as őszi-rózsás forradalom kirobbanásakor Hermina utcai lakásában meggyilkolták.

Tisza Kálmán (1830–1902): politikus, miniszterelnök. A kiegyezést megelőzően és az azt követő években az ellenzék képviselője. Az ún. bihari pontokban (1868) fogalmazta meg a dualizmust elutasító programját. 1875-ben feladta korábbi álláspontját. A kormánypárt és a korábban ellenzéki balközép egyesítésével létrehozta a három évtizeden át kormányzó Szabadelvű Pártot. Tisza tizenöt éven keresztül volt miniszterelnök. Ezalatt megszilárdult a dualizmus államszervezete, kiépült a polgári közgaz-

gátás és jogrendszer, fejlődött az oktatás és közlekedés. Külpolitikájában Andrassy Gyula követői közé tartozott, így támogatta a kettős szövetség létrehozását. 1890-ben a véderő-törvényjavaslat vitája miatt, az emigráns Kossuth magyar állampolgárságának védelme ürügyén mondott le. Haláláig pártjának befolyásos tagja maradt.

Viktória királynő (Hannoveri): Nagy-Britannia királynője (1837–1901). Brit uralkodóként a világ legnagyobb gyarmatbirodalmának élén állt. A gazdasági fejlődés, a növekvő jólét és az ezek nyomán végrehajtott választójogi reform csökkentette a társadalmi feszültségeket. A királynő ritkán avatkozott be a belpolitikai viszályokba. Életvitele, egyszerűsége népszerűvé tette alattvalói körében. Uralkodása egyben Anglia fénykora volt. Egy egész korszak névadójává vált (viktoriánus kor).

Vilmos, II. (Hohenzollern): német császár (1888–1918). Uralkodása kezdetén menesztette Bismarck kancellárt. Sürgette a német fegyverkezést, és az első világháborút megelőző években agresszív külpolitikát folytatott. A háborús vereséget követő forradalom kitörésekor Hollandiába menekült.

Voltaire (François-Marie Arouet) (1694–1778): a francia felvilágosodás képviselője, a filozófiai elbeszélés műfajának megteremtője. Kiterjedt levelezése révén kapcsolatban állt korának több kiemelkedő gondolkodójával és uralkodójával (Nagy Frigyes, Nagy Katalinnal). Műveiben a katolikus egyházat és a feudalizmust egyaránt bírálta. Isten létét soha nem kérdőjelezte meg; deista filozófus volt. Legismertebb műve a *Candide*. 1726-ban *Filozófiai levelek* című művéért Angliába száműzték, ahonnan csak halála évében térhetett vissza Franciaországba.

Washington, George (1732–1799): politikus, hadvezér, az Egyesült Államok első elnöke. Jelen volt a philadelphiai első kontinentális kongresszuson. A függetlenségi harc idején a hadsereg főparancsnokává választották. Részt vett az alkotmányt kidolgozó nemzetgyűlés munkájában, és az Egyesült Államok elnökeként (1789–1797) sokat tett az államszövetség megszilárdításáért, valamint az alkotmányban garantált emberi jogok biztosításáért.

Watt, James (1736–1819): skót feltaláló. 1769-ben szabadalmaztatott és később tovább tökéletesített gőzgépén olyan technikai újításokat alkalmazott, amelyek lehetővé tették a találmány széles körű ipari és mezőgazdasági felhasználását. Watt alkotta meg a lóerő teljesítményegységet.

Wesselényi Miklós (1796–1850): a reformkori liberális ellenzék egyik vezetője. Szoros barátság fűzte Széchenyi Istvánhoz. A polgári átalakulás híve volt, és fontosnak tartotta a nemzeti önrendelkezés elnyerését. Az 1830-as években a reformellenzék egyik vezetője lett. Az 1838-as pesti árvíz idején százak életét mentette meg. Egyik beszéde miatt hűtlenségi per indult ellene. 1839-ben háromévi börtönbüntetésre ítélték, s bár szembetegsége miatt már a következő évben kiszabadult, jelentős politikai szerepet ezután már nem vállalt. 1848-ban részt vett Erdély és Magyarország uniójának megteremtésében.

Windischgrätz, Alfred (1787–1862): osztrák tábornok. Jelentős szerepet játszott az 1848-as forradalmak leverésében Prágában és Bécsben. 1848 decemberében a magyar szabadságharc leverésére kapott megbízást. 1849 januárjában elfoglalta Pest-Budát, majd győzelmet aratott az 1849. február 26–27-i kápolnai csatában. Később a tavaszi hadjárat idején sorozatos vereségeket szenvedett, ezért felmentették a főparancsnoki tisztségből.

FOGALMAK

alkotmány: alaptörvény. A kora újkorban a megszülető polgári államokban az állam és a társadalom működésének alapelveit rögzítő törvény. Az Amerikai Egyesült Államok (1787), majd a francia alkotmányos királyság (1791-es) alkotmánya mintául szolgált a későbbi alaptörvények kidolgozásánál.

alkotmányos monarchia: monarchikus államforma, amely a XVIII. századi Angliában alakult ki. A király hatalma a parlament által elfogadott alkotmányon nyugszik; a hadsereg, a pénzügyek, a kormány ellenőrzésének joga a parlament kezében van. A Jognyilatkozatban fogalmazták meg az alkotmányos monarchia alapelvét, amelynek lényege: „a király uralkodik, de nem kormányoz”.

állami anyakönyvezés: a születések, házasságok és halálozások állami nyilvántartása. A XIX. század második felében a polgári állam az anyakönyvezést (a nyilvántartások vezetésének feladatát) is átvette az egyháztól. Ez komoly egyházi ellenállást váltott ki (kulturharc).

állami oktatás: a XVIII. században a felvilágosult abszolútizmus, majd a kiépülő polgári államok fokozatosan átvették az egyháztól az oktatási intézmények megszervezésének, működtetésének és ellenőrzésének feladatát. Ennek egyik formája az oktatás törvényi szabályozása, a másik az államilag felügyelt tantervek kibocsátása.

államnyelv: az állam (a törvényhozás, a hivatalok, a közigazgatás, a bíróságok) hivatalos, kötelező nyelve. A középkori latint a XIX. század elején minden európai államban felváltották a nemzeti nyelvek (Magyarországon 1844-ben).

állandó hadsereg: az állam békeidőben is rendelkezésre álló fegyveres ereje. A XVII. századtól Nyugat-Európában (elsőként Franciaországban) a zsoldos seregeket váltotta fel. A katonákat hosszú időre fogadták fel, kiképezték, és felszereléssel látták el. Bár a hadseregek létszáma nőtt, ez a rendszer a lakosság számára kisebb megterhelést jelentett.

anarchizmus: baloldali ideológia és mozgalom. Az anarchizmus elutasított minden olyan szervezetet és intézményt, így az államot is, amely az emberek kis közösségeinek szabadságát korlátozva érvényesít egy központi akaratot. A XIX. század közepén a munkásmozgalom egyik legnépszerűbb irányzata volt, a marxizmus térhódításával azonban visszaszorult. Az anarchizmust gyakran azonosítják egyes csoportjaik terrorisztikus módszereivel.

antant: katonai szövetség (tömb), amely a XIX–XX. század fordulóján jött létre az ún. hármasszövetséggel szemben. Elsőként a németektől tartó Franciaország lépett szövetségre Oroszországgal (1893). Majd a flottaépítési verseny miatt Nagy-Britannia közeledett a meggyengült Franciaországhoz, amelyet már nem tartott veszélyes gyarmati riválisának (kettős antant, 1904). Végül Nagy-Britannia kötött szövetséget az orosz–japán háborúban vereséget szenvedett, így már szintén nem veszélyes Oroszországgal (1907).

asszimiláció: beolvadás. Egy kisebb népcsoportnak a többségbe történő beolvadása nyelvi, kulturális téren. A folyamat a XIX. században elsősorban a nemzeti kisebbségek beolvadását jelentette az államalkotó nemzetekbe. Megkülönböztetünk önkéntes és erőszakos asszimilációt.

baloldal: a modern politikában a radikális és szocialista politikusok és pártok elnevezése. Az elnevezés a nagy francia forradalom idején alakult ki: az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben az elnöktől balra foglaltak helyett a forradalom céljaival egyetértők. A későbbiekben a gyors, radikális változások híveit nevezték baloldaliaknak. A XIX–XX. század folyamán a fogalom tartalma módosult annak megfelelően, ahogyan a „baloldali” politikai csoportok jellege is változott.

betelepítés: idegen népcsoportok intézményes, szervezett beköltöztetése és letelepítése egy állam területén. Magyarországon a XVIII. század első felében került sor a legnagyobb méretű, állami irányítással végrehajtott betelepítésekre. Ekkor települtek be német területekről az ún. svábok.

bolsevik: politikai irányzat, később párt, amelyet kommunistának is neveznek. Kezdetben az oroszországi szociáldemokraták Lenin által vezetett, szélsőséges csoportját illették ezzel a névvel, amely a hatalom erőszakos megdöntésére és proletárdiktatúra létrehozására törekedett. Nevük onnan ered, hogy 1903-ban a Brüsszelben megrendezett szociáldemokrata kongresszuson egy szavazáson többségbe kerültek (*bolsinsztvo* oroszul annyit jelent: többség). 1912-ben önálló pártot alapítottak.

centrum: (gazdasági-társadalmi) központ. A fejlődés centrumát, központját alkotó területek elnevezése. A kora újkorban a tőkés termelés kibontakozása révén Nyugat-Európa vált a fejlődésben élen járó centrummá, míg a környező területek a folyamatosan felzárkózni igyekvő perifériává.

cenzúra: a sajtótermékeket előzetesen ellenőrző és engedélyező intézmény, illetve maga a tevékenység. Amíg a sajtó nem volt szabad, a cenzor engedélye nélkül semmi nem jelenhetett meg nyomtatásban. A polgári átalakulás korában a cenzúra eltörlése a polgárság egyik legfontosabb követelése volt.

civil társadalom: a polgárok különböző tevékenységekre, különféle céllal szabadon létrehozott és függetlenül működő szervezeteinek összessége. A demokráciában a polgárok a civil szervezetek révén léphetnek fel a demokratikus keretek között is túlzott hatalommal rendelkező intézmények ellen.

cseléd: mezőgazdasági bér munkát végző szegényparaszt vagy háztartási alkalmazott (házcseléd). Munkaadóiktól nem csak bért kaptak, hanem teljes ellátást és szállást is. Ennek fejében azonban folyamatosan rendelkezésre álltak (a mezőgazdasági cselédek az uradalmakban, a házcselédek a háztartásokban). Kiszolgáltatottabbak voltak az átlagos bér munkásoknál.

dualista monarchia: két önálló, egyenjogú állam szövetsége, amely kül- és katonapolitikailag egy országnak tekinthető, egyetlen közös uralkodóval az állam élén. Az Osztrák–Magyar Monarchia két-központú alkotmányos monarchia volt, hiszen a közös ügyek (külügy, hadügy és az ezekhez tartozó pénzügyek) révén egységes államként működött, a két birodalomfél számára azonban széleskörű önállóságot biztosított.

emberi jogok: azoknak a jogoknak az összessége, amelyek minden embert megilletnek; például szólás-, gyülekezési, vallás- és sajtószabadság. A XVIII. század végétől a polgári államokban alkotmányok, alaptörvények garantálják ezeket a jogokat.

emigráció: **1.** kivándorlás, (önkéntes) távozás külföldre. **2.** Egy államot politikai vagy vallási okokból elhagyó csoport vagy csoportok elnevezése. A XVI–XVII. században az emigrációnak elsősorban vallási, a XVIII. századtól többnyire politikai okai voltak.

Enciklopédia: egy vagy valamennyi tudományág minden ismeretét összefoglaló lexikonszerű mű. A XVIII. században a francia felvilágosodás képviselői összegyűjtötték és harmincöt kötetben tárták az olvasók elé a kor ismereteit (1751–1780). Szerkesztői: d'Alambert és Diderot.

érdekegyesítés: a reformkorban a liberális magyar nemesség (Kossuth, Wesselényi, Kölcsey) programja, amely a különböző társadalmi rétegek (elsősorban a nemesség és a jobbágyság) összefogását célozta a polgári átalakulás és a nemzeti önállóság kivívása érdekében. Úgy vélték, a jobbágyság megnyerésének eszköze a jogkiterjesztés és a jobbágyszabadítás lehet.

felelős kormány: olyan kormány, amely (polgári alkotmányos rendszerekben) a végrehajtó hatalmat a törvényhozás (parlament, országgyűlés) felhatalmazásával gyakorolja, és a törvényhozásnak tartozik felelősséggel.

felvilágosodás: XVII–XVIII. századi eszmeáramlat és korszellem. Megkérdőjelezte a korábbi vallási tekintélyeket és tanításokat, és helyükbe a megkérdőjelezhetetlen természeti törvényeket állította. A tudás és a józan ész erejében bízva megjavíthatónak, átalakíthatónak tartották a társadalmat és az egyes embereket is. Szabadságot és egyenlőséget hirdettek. Képviselői kötelességüknek érezték az emberiség felvilágosítását, vagyis elveik terjesztését és eszméik megvalósítását.

felvilágosult abszolutizmus: a XVIII. században Európa elmaradottabb peremterületein (a periféria országaiban) az uralkodók által megindított modernizációs folyamat. Az állam vezetői abszolút hatalmukat kihasználva, a kiváltságos csoportok ellenállását letörve jobbjágyvédő, az állam és a gazdaság modernizálását szolgáló reformokat hajtottak végre (merkantilista gazdasági intézkedések, az oktatás és az igazságszolgáltatás reformja stb.).

függetlenség: önállóság ez egyén, egy társadalmi csoport, politikai erő vagy az állam szintjén. A XIX. században a megszülető nemzetállamok egyik legfontosabb törekvése.

girondiak: a mérsékelt köztársaságpártiak politikai csoportja a francia forradalom idején. Tagjai jó-részt a közép-, illetve kispolgárságból kerültek ki, és a polgári átalakulás hívei, a francia nemzeteszmé képviselői voltak. A forradalmi háború támogatóiként kerültek hatalomra 1792 tavaszán. 1793 nyarán a jakobinus Hegypárt buktatta meg őket.

gyár: a XIX. században a manufaktúrát felváltó termelési-iparszervezési egység. Fő jellemzője, hogy a manufaktúrától eltérően már gépeket alkalmaz.

gyarmatosítás: idegen területek meghódítása és birtokbavétele. Az európai hatalmak Európán kívüli hódításai a XV. század végétől a XX. század elejéig.

harmadik rend: 1789 előtt Franciaországban a papság és a nemesség mellett harmadikként megjelenő kiváltságos rend, a polgárság megnevezése. A francia forradalom idején a polgárság vezetői mint az ország egész lakosságának képviselői léptek fel.

hármasszövetség: a Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia által létrehozott kettős szövetség (1879) kiegészülése Olaszországgal (1882).

hatalmi ágak: az államhatalmat gyakorló intézmények, illetve ezek tevékenységi köre. A három tradicionális hatalmi ág a következő: 1. törvényhozás, illetve a törvényeket megalkotó testület (országgyűlés, parlament); 2. igazságszolgáltatás a bíróságokkal, törvényszékekkel; 3. végrehajtó hatalom, amelyet általában az ügyeket vivő kormány gyakorol.

hatalmi ágak megosztása: Montesquieu nyomán a felvilágosodás államelméletének egyik alap gondolata, amely szerint az egyes hatalmi ágaknak egymástól függetleneknek kell lenniük, hogy ne jöhessen létre zsarnokság. A hatalmi ágaknak nem szabad egy személy vagy testület kezében egyesülniük, mert az visszaélésekhez vezethet. Az egymástól független hatalmi ágaknak egymást kell ellenőrizniük.

Helytartótanács: 1723-ban alapított magyar kormányzati hivatal. Feladata a magyar államigazgatás felső szintű irányítása volt. Élén a nádor állt. Hatáskörébe tartozott a törvények és a rendeletek végrehajtásának ellenőrzése, a vármegyék és a főispánok feletti felügyelet. Kezdetben Pozsonyban, majd Budán működött.

horvát kiegyezés: a magyar és a horvát országgyűlés között 1868-ban létrejött megállapodás, amelynek értelmében a horvátok elismerték, hogy Horvátország a Magyar Királyság része, a magyarok pedig garantálták Horvátország széleskörű területi autonómiáját.

imperializmus: birodalomépítő, gyarmatosító politika. A XIX. századi monopolkapitalizmus időszakát hódító, gyarmatosító (birodalmat, impériumot létrehozó) törekvései miatt egyes szerzők ezzel a kifejezéssel illették (pl. Lenin, pejoratív értelemben használva a fogalmat).

Internacionálé: az európai munkáspártok nemzetközi együttműködése és szervezete. Létrejött összefügg a munkásosztály létszámának növekedésével és a munkás érdekvédelem megerősödésével. Az I. Internacionálé (1864) még több irányzatot egyesített, a II. Internacionálében (1889) már a marxizmus vált uralkodóvá.

jakobinusok: radikális köztársasági politikai irányzat és csoport a francia forradalom idején. Tagjai jórészt a közép-, illetve kispolgárságból kerültek ki, és a polgári átalakulás hívei, a francia nemzeteszmeképviselei voltak. A háborús viszonyok közepette – a girondiakkal ellentétben – hajlandóak voltak a szabadságjogok korlátozására. 1793–1794-ben diktatúrát hoztak létre, és a terror alkalmazásától sem riadtak vissza.

jobbágyfelszabadítás: a jobbágyi viszonyok törvényi vagy rendeleti úton történő megszüntetése. Európában a XVIII–XIX. században került rá sor. A jobbágy a személyes szabadságon túl rendszerint az általa használt jobbágytelket is megkapta mint saját tulajdonát. A nemességet országonként eltérő módon kárpótolták (pl. Magyarországon az állam, Oroszországban a jobbágyok fizettek kárpótlást).

jobboldal: a modern politikában a liberális és különösen a szocialista törekvésekkel szemben álló politikusok és pártok elnevezése. Az elnevezés a nagy francia forradalom idején alakult ki: az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben az elnöktől jobbra foglaltak helyet a változások ellenzői. A későbbiekben a fogalom tartalma módosult annak megfelelően, ahogyan a „jobboldali” politikai csoportok jellege is változott.

jogállam: a XIX. század végétől létrejövő, a polgári szabadságjogokat tiszteletben tartó, az ezekkel ellentétes cselekedeteket tiltó és büntető polgári demokráciák elnevezése.

kapitalizmus: a magántulajdonon, a tőkés szabad vállalkozásain és a piaci keresleten-kínálaton alapuló társadalmi-gazdasági rendszer. Fő mozgatórugója a vállalkozások által megtermelhető nyereség (profit). Angliában és Hollandiában a XVI–XVII. századtól alakult ki.

keleti kérdés: XIX. századi politikai-hatalmi problémakör. A „problémát” az a hatalmi úr okozta, amely az Oszmán Birodalom meggyengülése révén jött létre Délkelet-Európában a XVIII–XIX. században. A térséget a tengerszorosokkal együtt (Boszporusz, Dardanellák) Oroszország igyekezett fennhatósága alá vonni. Ez azonban felborította volna a hatalmi egyensúlyt, ezért Nagy-Britannia, illetve később a többi nagyhatalom is – hol diplomáciai eszközökkel (görög szabadságharc), hol katonai erővel (krími háború) – határozottan fellépett az orosz törekvésekkel szemben.

keresztényszocializmus: politikai-szellemi irányzat és mozgalom. A XIX. század végén, XIII. Leó pápa fellépését (*Rerum novarum* enciklika, 1891) követően kibontakozó keresztény szellemiségű mozgalom a munkásság helyzetének javítását tűzte ki célul. A kereszténység alapvető tanításait (szereket, egymás segítése) hangsúlyozva a munkásság életkörülményeinek javítására, a munkás-tőkés ellentét békés feloldására törekedett. A kérdés rendezésében fontos szerepet szánt az államnak.

kettős vámrendszer: Mária Terézia 1754-ben kiadott vámrendelete két vámhatárt hozott létre. A birodalom külső határain a gazdaság fejlesztése érdekében merkantilista jellegű szabályozás lépett életbe (a nyersanyagok behozatalát, a késztermékek kivitelét támogatták). Ausztriában eltörölték a belső vámokat, Magyarország és Ausztria között azonban megmaradt egy vámhatár. Ennek alapvetően az volt a célja, hogy az adómentességet élvező, és e kiváltságához ragaszkodó magyar nemességet a vámok révén közvetett módon megadóztassák.

kiegyezés: az osztrák uralkodó és a magyar vezető réteg által 1867-ben kötött kompromisszumos megállapodás. A létrehozott dualista rendszerben az uralkodó lemondott az egységes birodalom kiépítéséről és az abszolút hatalomról, a magyar vezető réteg pedig az ország teljes függetlenségéről.

kispolgár: a polgárság szegényebb, de tulajdonnal (műhely, ház stb.) rendelkező rétege vagy alacsonyabb rangú állami alkalmazott a XIX–XX. század fordulóján. A kispolgárság a munkássággal ellentétben tulajdonosi szemléletet vallott, míg a nagytőkével folytatott küzdelemben a piac korlátozásának híve volt.

kivándorlás: az eredeti lakóhely, a szülőföld elhagyása jellemzően gazdasági okokból (túlnépesedés, szegénység). A legjelentősebb kivándorlási hullám az európai demográfiai robbanást követően a XIX. században indult Nyugat-, majd Közép- és Kelet-Európából, elsősorban Amerika felé.

konzervativizmus: a hagyományos értékekhez (pl. vallás, család, rend, tekintélytisztelet) ragaszkodó világnézet, amely elutasítja a gyors, radikális változásokat. A XIX. század elején a francia forradalom ellenhatásaként bontakozott ki, először Angliában, majd vált politikai irányzattá. A forradalom eseményeiből azt a következtetést vonták le, hogy kerülni kell a radikális változásokat. Inkább a lassú, szerkesztéses fejlődést, a fokozatos, átgondolt reformokat kell előnyben részesíteni, mert azok kevesebb áldozattal járnak, és a folyamat során így lehetőség nyílik a korrekciókra. Az ún. reformkonzervativizmus jelszava a „megőrizve megújítás”.

kormánybiztos: a XIX. században a polgári állam rendkívüli hatalommal felruházott képviselője egy adott ügyben vagy területen. A forradalmak és szabadságharcok idején a kormányok a forradalmi, illetve a háborús célok megvalósítása érdekében neveztek ki teljhatalmú biztosokat.

középosztály: a kapitalista társadalmakban a nagybirtokos-nagytőkés elit és a munkásság között elhelyezkedő társadalmi réteg. Ide tartoznak a középbirtokosok és a közepes méretű vállalkozások tulajdonosai, az értelmiség és az alkalmazottak felső rétege. A XIX. század folyamán a középosztály számaránya fokozatosan nőtt.

közös ügyek: a dualista Osztrák–Magyar Monarchiában a birodalmi szinten, vagyis közösen intézett ügyek (hadügy, külügy és az ezekkel kapcsolatos pénzügyek). A közös ügyek törvényhozási ellenőrzése csak közvetve, a delegációkon keresztül valósult meg, így az uralkodónak jelentős befolyása volt ezekre a területekre.

köztehverviselés: a közterhek (adók, katonáskodás, közmunkák stb.) kirovása mindenkire, társadalmi megkülönböztetés nélkül. A polgári államok kiépülésével, a rendi kiváltságok felszámolásával párhuzamosan vált általánossá. Szűkebb értelemben azt jelenti, hogy a társadalom valamennyi, jövedelemmel és vagyonnal rendelkező tagja adóköteles.

liberalizmus: a XVIII. század végétől a felvilágosodásból kifejlődő világnézet és politikai ideológia. Legfőbb követelése a polgárok számára nyújtandó minél szélesebb körű szabadság, amelynek korlátja csak mások szabadságának tiszteletben tartása lehet. A liberalizmus a XIX. század első felében a nacionalizmussal együtt a formálódó polgári társadalmak forradalmi ideológiája volt. A XIX. század végétől – a parlamentarizmus kiépülésének és a polgári államok megerősödésének következtében – forradalmi jellege megszűnt, és jelentősége csökkent.

mágnás: arisztokrata nagybirtokos.

márciusi ifjak: az 1848. márciusi pesti forradalom fiatal vezetői és résztvevői (Petőfi Sándor, Jókai Mór, Degré Alajos stb.). A radikális ifjak együttműködtek a liberális vezető réteggel. Legfontosabb feladatuknak azt tartották, hogy a liberális többséget a reformok következetes végrehajtására ösztönözzék.

millennium: ezeréves évforduló. Magyarországon 1896-ban fényes ünnepeket rendeztek a honfoglalás ezeréves évfordulóján. Egyszerre ünnepelték a magyar államiságot és a dualizmus idején elért eredményeket.

monopólium: **1.** a tőkés gazdaságban a nagyvállalatok egyesülése a piac minél teljesebb ellenőrzése és a verseny korlátozása érdekében. A monopóliumoknak több fajtája jött létre a pusztán az árakban és a piac felosztásában megállapodó kartellektől a teljesen összeolvadó vállalatokig (tröszt). **2.** Valamilyen áru forgalomba hozásának és árusításának kizárólagos joga; egyeduróság.

nacionalizmus: nemzeti eszme. Az eszmeáramlat a francia forradalmat követően hódított tért a polgárosodó világban. A nemzetállamok létrehozására törekvő népek a nemzeti egység érdekében fel kívánták számolni a belső (vallási, társadalmi) ellentéteket.

nagypolgárság: a XIX. század elejétől a polgárság legvagyonosabb rétegének elnevezése. A nagypolgárság képviselői közé alapvetően a bankárokat és a nagyvállalatok tulajdonosait sorolták.

népfelség elve: végső formáját a francia felvilágosodás korában elnyert eszme, amely szerint minden hatalom forrása a nép, vagyis a polgárok. Montesquieu szerint a népfelségnek a polgárok szavazás útján (képviselőik megválasztása révén) szerezhetnek érvényt, míg a közvetlen demokráciát hirdető Rousseau véleménye szerint csak közvetlen véleménynyilvánítással valósulhat meg.

nemzetiségi törvény: Magyarországon 1849-ben és 1868-ban születtek a nemzetiségek jogait szabályozó törvények. A két törvény széleskörű nyelvhasználatot biztosított a nemzetiségeknek alsó és középszinten a közigazgatásban, a bíróságokon és az oktatásban. Nemzetiségi szinten is biztosították a polgári államokban általában érvényesülő egyéni szabadságjogokat (szervezetek létrehozása). A nemzetiségek kollektív jogokra és autonómiára vonatkozó követelése azonban nem teljesült (kivéve a horvátokat, akiknek a helyzetét más törvény rendezte).

nemzetőrség: polgárokból toborzott önkéntes fegyveres alakulat, amelyet polgári forradalmak idején a forradalom vívmányainak és a rend fenntartásának biztosítására hoztak létre. Először 1789-ben Franciaországban szerveztek nemzetőrséget. Magyarországon 1848–1849-ben alakult nemzetőrség.

népoktatás: mindenki számára kötelező elemi oktatás, amely a polgári államok kiépülésével valósult meg. Magyarországon Eötvös József nevéhez fűződik az első népoktatási törvény (1868).

nyelvrendelet: a kötelező, hivatalos államnyelvet előíró rendelet. Magyarországon II. József 1784-es rendeletében a latin helyett a németet tette meg államnyelvvé. A rendelet az uralkodó szándékával ellentétes célt ért el: előmozdította a magyar nyelvűvelést, és felgyorsította a rendi nemzettudat polgári nemzettudattá válását.

obstrukció: a parlament törvényalkotó munkájának akadályozása, szabotálása – a házszabályok betartásával (pl. vég nélküli viták provokálása). Többnyire olyan ellenzéki erők alkalmazzák, amelyeknek nincs esélyük a kormányra kerülésre, de parlamenti képviseléssel rendelkeznek. A parlamentarizmus működése lehetőséget teremt a szabályokkal való visszaélésre is.

örökváltás: Magyarországon a jobbágyfelszabadítás végrehajtásának módja: a jobbágyoknak meg kellett váltaniuk úrbéri terheiket (a földesúr hasznát). Az önkéntes örökváltás (1839–1840) a földesúr és a jobbágy szabad megegyezésén alapult, de nem hozott eredményt. A kötelező örökváltás (1848) állami kárpótlással, kötelező érvénnyel megváltotta a jobbágyokat.

parlament: választott törvényhozó testület, illetve a törvényhozó testület üléseinek helyszíne. Koronként és országokként különböző lehetett az elnevezése (országgyűlés, nemzetgyűlés, kongresszus stb.).

parlamentari rendszer: demokratikus állami berendezkedés, amelyben a legfőbb hatalom a törvényhozó testület (parlament) kezében van. A legfontosabb politikai döntések meghozatala, a kormány felállása és működése a parlamenti erőviszonyok függvénye. A végrehajtó hatalmat a parlamentnek felelős kormány gyakorolja. Az első parlamenti rendszerek a XIX. században jöttek létre.

passzív ellenállás: a politikai és társadalmi ellenállás egyik formája. Az 1850-es években a magyar vezető réteg jellemző magatartása a neoabszolutizmussal szemben. Lényege az együttműködés megtagadása (nem fizettek adót, nem vállaltak hivatalt stb.). E politika vezetője és jelképe Deák Ferenc volt.

periféria: peremterület. A fejlett centrumot körülvevő, elmaradottabb, folyamatosan felzárkózni igyekvő régió. A kora újkorban Nyugat-Európa (a centrum) körül Közép- és Dél-Európa alkotta a perifériát.

polgári átalakulás: a rendi kiváltságokon alapuló (feudális) gazdasági-politikai rendszer felszámolásának, illetve a polgári viszonyok megteremtésének folyamata. Fontos elemei a születési előjogok eltörlése, a törvény előtti egyenlőség megteremtése, a választójog kiterjesztése, a polgári tulajdonjog és a vállalkozás szabadságának biztosítása. A polgári, alkotmányos állam megteremtésének feltétele.

polgári szabadságjogok: alapvető emberi jogok, amelyek mindenkit megilletnek egy állam polgárai-ként: szólásszabadság, gyülekezés, véleménynyilvánítás, képviselő, tulajdon stb. Elsőként Észak-Amerikában (Függetlenségi nyilatkozat, 1776) és a forradalmi Franciaországban (Emberi és polgári jogok nyilatkozata, 1789) rögzítették írásban ezeket a jogokat.

proletár: a XVIII–XIX. században a nincstelen ipari bérmunkások elnevezése (elsősorban a szocialista szerzők szóhasználatában). Számarányuk az ipari forradalom és a gyáripár kibontakozása következtében folyamatosan nőtt. Kiszolgáltatott helyzetük miatt a munkás érdekvédelem, az összefogás, a munkásszervezetek létrehozása nagyon fontos volt számukra.

ráció: józan ész, értelem. A felvilágosodás gondolkodói számára az ismeretek szerzésének alapja, a fejlődés mozgatórugója.

racionális: a megismerésben a józan ész, az emberi értelem, a logika elsődlegességét valló filozófiai irányzat.

reakció: ellen- vagy visszahatás; ellenállás a bekövetkező társadalmi, gazdasági, politikai változásokkal szemben. A polgári forradalmak idején a régi kiváltságos elitek politikai tevékenysége a korábbi viszonyok helyreállítása érdekében.

reform: újítás, előremutató változás, javítás. A fennálló gazdasági, társadalmi és/vagy politikai viszonyok folyamatos, fokozatos átalakítása, korszerűsítése. Gyakran egymásra épülő és egymással összefüggő intézkedések sora.

reformkor: az 1848–1849-es forradalmat és szabadságharcot megelőző mintegy két évtized, a magyar polgárosodás és nemzeté válás meghatározó korszaka. Kezdetének a történetírás 1830-at tekinti, Széchenyi István *Hitel* című művének megjelenését. A reformkor fő célkitűzése Magyarország birodal-

mon belüli teljes függetlenségének kivívása volt, valamint a polgári átalakulás előmozdítása (jobbágy-felszabadítás, kiváltságok eltörlése stb.).

részvénytársaság: tőkés gazdasági társulás, amelyben a befektetők befektetett tőkéjüknek (tulajdoni hányaduknak) megfelelően meghatározott számú és névértékű vállalati értékpapír, vagyis részvény tulajdonosává válnak. A társtulajdonosok részvényeik arányában rendelkeznek szavazati joggal a társaság irányításában, illetve részesednek annak nyereségéből.

szabad verseny: a piaci verseny szabadságát hirdető, az állami beavatkozást elutasító gazdaságpolitika. A liberális gazdaságpolitika alapelve.

szakszervezetek: az ipari munkásság szakmai érdekvédelmi szervezetei. Az első szakszervezeteket a XVIII. század végén Nagy-Britanniában alapították, ahol Európában elsőként bontakozott ki az ipari forradalom. A bérek emelése és a munkakörülmények javítása legfontosabb követeléseik közé tartozott. A szakszervezetek jelentős szerepet játszottak a munkásság életkörülményeinek javításában. Több országban szoros kapcsolat alakult ki a szakszervezetek és a szocialista pártok között.

szociáldemokrácia: a szocialista munkásmozgalmak egyik irányzata. Európában az első szociáldemokrata pártok a XIX. század második felében alakultak. A választójogért és a munkakörülmények javításáért küzdöttek, és nem akarták fegyverrel megdönteni a polgári államrendet. Ebben különböztek a XIX. század végén kialakuló kommunista (bolsevik) irányzattól.

szocializmus: a kapitalizmust jellemző társadalmi igazságtalanságok megszüntetésére törekvő szellemi-politikai eszmerendszer és mozgalom. A társadalom közösségi jellegét, az egyenlőséget és a javak igazságos elosztását hirdeti. Gyakorlati, politikai képviselői a szociáldemokrata mozgalmak és pártok. A marxista felfogás szerint átmeneti korszak a tőkés rend megdöntése és a kommunizmus között.

társadalmi szerződés: a felvilágosodás államelméletében a nép és a hatalmon lévők (uralkodó, kormányzat stb.) megállapodása. Az emberek veleszületett jogaik egy részéről lemondanak a közösség, az állam javára, de joguk van az állam irányítóinak ellenőrzésére közvetett (Montesquieu) vagy közvetlen módon (Rousseau). Ha vezetőik visszaélnék a rájuk ruházott hatalommal, jogukban áll, sőt kötelességük felbontani ezt az elméleti megállapodást, és új vezetőket választani.

terror: erőszakos, rettegést keltő, törvénytelen cselekedetek és módszerek. A jakobinus diktatúra idején például a forradalmi törvényszékek alkalmazták a szokásos bírósági gyakorlat (védelem, bizonyítás) mellőzésével. Az anarchisták szintén alkalmaztak terror: robbantásokkal, gyilkosságokkal hívták fel magukra a figyelmet az állam felszámolására irányuló küzdelemben.

tőkés: a polgári társadalmakban, illetve a kapitalista gazdaságban tőkével (áruval, pénzzel, tulajdonnal stb.) rendelkező személy, aki a tőkéjéből származó jövedelemből él, és befektetései, fejlesztések stb. révén tőkéje (vagyon) gyarapítására törekszik. Tőkéje függetlenséget, illetve befolyást, (politikai) hatalmat is biztosít neki.

újkor: az európai történelem hagyományos korszakolásában a középkort követő időszak. Kezdetét Amerika felfedezéséhez (1492), a reformáció megindulásához (1517) vagy a reneszánszhoz kötik. A XVI–XIX. századot foglalja magában. Az utána következő ún. jelenkort vagy legújabb kort általában az első világháborútól számítják.

úrbérrendezés: Mária Terézia 1767-ben kiadott rendelete, amely az adófizető jobbágyok védelme érdekében maximálta a jobbágyi szolgáltatásokat, illetve rögzítette a majorság és az úrbéres földek arányát.

úri középosztály: a magyar társadalom középrétege a XIX–XX. század fordulóján. Ebbe a rétegbe tartozott a lesüllyedő dzsenti, a kialakuló középpolgárság és az értelmiség felsőbb rétegei. Mentalitásában keveredtek a dzsenti és a polgári gondolkodás elemei.

választójog: országos és helyi képviselők választásának joga, illetve a választhatóság joga. Többféle módon korlátozták. A XVIII–XIX. században fokozatosan megszűnt a származási előfeltétel, de helyébe léptek, illetve megmaradtak az életkorra, nemre, vagyonra, műveltségre vonatkozó korlátozások (cenzus). A XX. század elején a fejlett polgári demokráciákban már a teljes felnőtt férfi lakosság rendelkezett választójoggal.

vallási türelem: a kisebbségben, hátrányos helyzetben lévő felekezetek számára a vallásgyakorlás engedélyezése, biztosítása, helyzetük javítása.

védővám: állami intézkedés, amely az állam (vagy egy terület) gazdaságát a behozatali vagy kiviteli vámok szabályozásával – általában magas behozatali vámokkal – védi, támogatja. A magas behozatali vámok a belső piacok biztosításával megvédhetnek egyes területeket a külföldi áruk versenytől.

világkereskedelem (világgazdaság): az áruk forgalma a nemzetközi piacon. A nagy földrajzi felfedezéseket követően bontakozott ki a kontinensek közötti árucere-forgalom, és a gazdasági kapcsolatok hamarosan a világ minden részére kiterjedő hálózatot alkottak.

TOPOGRÁFIA

Amerikai Egyesült Államok: a XVIII. század végétől az atlanti partvidéktől fokozatosan egészen a Csendes-óceánig terjeszkedő szövetségi állam. Az északi és a déli államok 1861 és 1865 között polgárháborút vívtak egymás ellen, de az Egyesült Államok egységét sikerült megőrizni. Az északiak győelmét követően gyors gazdasági fellendülés bontakozott ki. A hatalmas területek, a rendkívül gazdag természeti erőforrások és a bevándorlók tömegei a XIX. század elejére a világ vezető gazdasági hatalmává tették az Egyesült Államokat.

Arad: város a Maros partján. Várát, amely 1849 nyaráig császári kézen volt, a honvédek csak hosszú harcok árán tudták megszerezni. A szabadságharc utolsó napjaiban híres találkozó zajlott a várban Kossuth és Görgey részvételével, amely után Kossuth lemondott a hatalomról. A bukás után itt tartották fogva a honvéd főtisztakat, és október 6-án itt végezték ki a tizenhárom tábornokot.

Austerlitz: település Morvaországban. 1805. december 5-én itt mért vereséget Napóleon az orosz és osztrák hadseregére. A három császár (Napóleon, I. Ferenc és I. Sándor) csatája véget vetett a harmadik koalíciónak.

Balkán: Magyarországtól délre a Földközi-tenger medencéjébe nyúló félsziget. A térség a XV. század vége óta az Oszmán Birodalom része volt. A XIX. század elejétől az itt élő népek (görögök, szerbek, bolgárok) nemzeti mozgalmak felerősödtek, és orosz támogatással a XX. század elejére kivívták függetlenségüket (Balkán-háborúk).

Bánát: a Maros, a Tisza, a Duna és az erdélyi hegyek által határolt vidék, amelyet a XVIII. század óta neveznek Bánátnak. A terület 1718-ban szabadult fel a török uralom alól, és még egy jó ideig birodalmi igazgatás alatt állt. Csak a század vége felé csatolták vissza Magyarországhoz.

Bécs: város a Duna mentén. A XIII. század közepén vált a Habsburg-dinasztia központjává. Miután a napóleoni háborúk következtében 1806-ban megszűnt a Német–római Birodalom, a Habsburg Birodalom (azon belül az Osztrák Császárság) fővárosa maradt. Az 1866-os porosz–osztrák háborúval végleg eldőlt, hogy a német egység porosz vezetéssel, Ausztria kizárásával fog megvalósulni. 1867-ben Bécs a dualista Osztrák–Magyar Monarchia egyik fővárosa lett, továbbra is császári és magyar királyi székhely.

Berlin: Poroszország, majd a Német Császárság fővárosa. A település a XIX. század folyamán nagyvárossá, majd világvárossá fejlődött.

Borogyino: oroszországi település Moszkvától nyugatra. Napóleonnak itt sikerült végre csatára kényszerítenie a visszavonuló Kutuzovot. A csata francia győzelemmel ért véget, de a tél beállta és az utánpótlás elmaradása miatt felért egy vereséggel is.

Bosznia-Hercegovina: tartomány a Szávától délre fekvő hegyvidéken. A terület a berlini kongresszusig (1878) oszmán fennhatóság alatt állt. Ekkor a nagyhatalmak úgy döntöttek, hogy a béke biztosítása érdekében az Osztrák–Magyar Monarchia csapatai szállják meg (okkupálják). A Monarchia 1908-ban bekebelezte (annektálta) a tartományt.

Budapest: 1873-ban Pest, Buda és Óbuda egyesülésével jött létre a magyar főváros. Már a reformkorban is Pest-Buda néven emlegették az ország gazdasági, politikai és kulturális központjává váló városokat, amelyek az egyesülés után, a dualizmus korában rendkívül gyors fejlődésen mentek keresztül.

Bulgária: balkáni ország, amely az újkorban a berlini kongresszust (1878) követően vált önálló, független állammá. A terület a korábbi évszázadokban az Oszmán Birodalom része volt. A későbbi Bulgáriának először az északi (a Dunától délre fekvő) területei váltak önállóvá, majd a déli területek is csatlakoztak. A második Balkán-háborúban (1913) Bulgária területi viták miatt Szerbiával és Görögországgal harcolt, és vereséget szenvedett.

Elzász: a Rajnától nyugatra fekvő tartomány, amelyet XIV. Lajos hódított el Németországtól. A porosz–francia háborút követően a többségében németek lakta térség visszakerült Németországhoz, de a franciák nem mondtak le a revansról (visszavágásról).

Fiume: dalmát város az Adriai-tenger partján, amelyet Mária Terézia Magyarországhoz csatolt. A kiegyezés (1867) után a horvátok is igényt tartottak rá, de a magyar kormányzat ragaszkodott a városhoz, amelyet az ország tengeri kikötőjévé akartak kiépíteni.

Határőrvidék: a törökök kiűzését követően Magyarország déli határa mentén létrehozott védelmi zóna. Lakossága nem került földesúri fennhatóság alá, hanem katonáskodással tartozott. A Határőrvidékre jórészt szerbeket telepítettek, akik közvetlenül az Udvari Haditanács alá tartoztak. Ezt a magyar országgyűlés folyamatosan sérelmezte, de nem ért el vele semmit.

Isaszeg: település Pesttől nyugatra, amelynek határában 1849. április 6-án a honvédseregek a tavaszi hadjárat egyik fényes győzelmét aratták.

Kápolna: település Egertől délre, ahol 1849. február 26–27-én az előretörő honvédség Dembinsky vezetésével vereséget szenvedett, majd visszavonult a Tisza mögé. A csata jelentőségét tévesen értelmező Windischgrätz győzelmi jelentésének hatására I. Ferenc József kiadta az olmtüzi birodalmi alkotmányt.

Komárom: a Duna és a Vág–Duna találkozásánál fekvő város, ahol jelentős erődrendszert építettek ki („a Duna Gibraltárja”). A szabadságharc kezdetén az itt állomásozó tisztek a magyar oldalra álltak, és az erőd mindvégig magyar kézen is maradt. Klapka György Komárom erődrendszerére támaszkodva Világos után is kitarított, majd 1849. október 2-án a védők szabad elvonulása fejében átadta az erősséget (az utolsó csapatok október 4-én hagyták el).

Krím félsziget: a Fekete-tengerbe északról benyúló félsziget, amely a XVIII. század közepéig a Krími Kánság központja volt. Ekkor meghódították az oroszok. 1853 és 1856 között a térségben zajlott az ún. krími háború egyfelől Oroszország, másfelől az Oszmán Birodalom és szövetségesei (Nagy-Britannia, Franciaország, Piemont) között. A háború Oroszország vereségével ért véget.

Lotaringia: tartomány a Rajnától nyugatra, amelyet XIV. Lajos szakított el Németországtól. A porosz–francia háborút követően a gazdag vasérctelepekkel rendelkező terület visszakerült Németországhoz. A franciák nem mondtak le a revansról (visszavágásról).

Moszkva: Oroszország régi fővárosa, Szentpétervár mellett a hatalmas ország gazdasági és kulturális központja. 1812-ben a cár parancsára felégették, hogy ne kerüljön Napóleon kezére.

Német Császárság: a francia–porosz háborút követően 1871-ben Versailles-ban kikiáltott új, egységes Németország. A német egység Ausztria kizárásával, porosz vezetéssel valósult meg.

Olaszország: az egységes olasz állam, amely Itália egész területét magában foglalta. Az olasz egység hosszabb folyamat eredményeként valósult meg, 1859 és 1871 között. Ausztria területén maradtak még kisebb, többségében olaszok lakta területek (Dél-Tirol).

Oszmán Birodalom: a XIV. század eleje óta folyamatosan terjeszkedő, a XVI. században a Balkánra, Kis-Ázsia és a Közel-Kelet jelentős részére kiterjedő despotikus birodalom. A XIX. század folyamán egyre gyengülő állam („Európa beteg embere”) a XX. század elejére elvesztette európai területeinek többségét.

Oszták–Magyar Monarchia: az 1867-es oszták–magyar kiegyezés nyomán létrejött kétközpontú, immár alkotmányos Habsburg Birodalom 1867 és 1918 között.

Pákozd: település a Velencei-tó északi partján. Itt állította meg a Móga vezette magyar sereg az országba betörő Jelačić hadait. A győzelem lehetőséget teremtett arra, hogy a magyar kormányzat honvédsereget állítson fel, és felkészüljön a harcokra.

Panama-csatorna: az Atlanti- és a Csendes-óceánt Közép-Amerikában összekötő csatorna, amelyet 1880-ban a franciák kezdtek építeni a diplomata Ferdinand Lesseps vezetésével, de a francia csatorna-társaság 1890-ben csődbe ment. A csatornát később a feltörekvő Amerikai Egyesült Államok fejezte be 1914-ben.

Párizs: Franciaország fővárosa, London mellett Európa legnépesebb metropolisza. A forradalmi hagyományokkal rendelkező város a XIX. század első felében (1830, 1848) is forradalmi megmozdulások színhelye volt. A porosz–francia háborúban elszenvedett vereséget követően 1871-ben néhány hónapig radikális szocialista kormányzat kezébe került a város irányítása (párizsi kommun).

Pest-Buda: az ikervárost a reformkorban kezdték ezen a néven emlegetni, amikor az ország gazdasági, kulturális és igazgatási központjává vált. Pest különösen gyors ütemben fejlődött.

Piemont: észak-itáliai állam, amelynek a bécsi kongresszus – Genovával és Savoyával megerősítve – a Franciaország és Ausztria közötti ütközőállam szerepét szánta. A XIX. században Piemont (Szárd–Piemonti Királyság) vezető szerepet játszott az olasz egység megvalósításában.

Pozsony: város a Duna bal partján, nem messze Béctől. 1848-ig a magyar országgyűlések helyszíne volt. A török korban itt székeltek a központi hivatalok is, de ezek a XVIII. század végétől fokozatosan Pest-Budára költöztek.

Róma: a XIX. század első felében a Pápai Állam területén fekvő város. 1870-ben az Itáliát egyesítő II. Viktor Emánuel olasz király elfoglalta Rómát, és felszámolta az egyházi államot. A pápa fennhatósága alatt csak Róma egy kisebb területe, a Vatikán maradt. 1871-ben az egységes Olaszország fővárosa lett.

Románia: Havasalföld és Moldva egyesülésével a krími háborút követően, 1859-ben megalakult állam.

Segesvár: szász város Erdélyben. 1849. július 31-én a város mellett verte szét Bem seregeit az orosz haderő. A segesvári csatában halt hősi halált Petőfi Sándor.

Szerbia: a török uralom évszázadai után a XIX. század elején autonómiát szerző, majd a század közepén függetlenné váló ország a Dunától délre, a Morava folyó völgyében.

Szuezi-csatorna: a Földközi-tengert a Vörös-tengerrel összekötő csatorna, amelyet Ferdinand Lesseps vezetésével francia kistőkék pénzéből építettek meg. 1869-ben készült el. 1882-ben a csatorna és az ún. csatornaövezet brit irányítás alá került.

Trafalgar: földnyelv a Gibraltári-szoros közelében, ahol 1805-ben a brit Nelson admirális legyőzte az egyesült francia–spanyol flottát. Győzelmének nagy szerepe volt abban, hogy I. Napóleon tervezett angliai inváziója meghiúsult.

Valmy: város Párizstól keletre. Közelében állították meg a franciák 1792 szeptemberében az előretörő porosz haderőt, és így időt nyertek a felkészülésre.

Vaskapu: hegyszoros, az Al-Duna egyik szakasza. Szabályozását Széchenyi István kezdeményezésére és részvételével az 1840-es években kezdték meg. Hajózhatóvá tétele fellendítette a Duna vízi útjának forgalmát.

Velence: kereskedőváros az Adriai-tenger északi lagúnáiban. Velence önállóságát Napóleon szüntette meg, majd a bécsi kongresszus a Habsburg Birodalomhoz csatolta. 1866-ban csatlakozott Olaszországhoz.

Vendée: franciaországi tájegység a Loire torkolata mentén. 1793-ban királypárti parasztfelkelés robbant ki a térségben, amelyet a véres megtorló akciók ellenére sem tudtak teljesen felszámolni.

Versailles: település Párizs közelében, ahol XIV. Lajos fényűző palotaegyüttest építtetett. 1682-től a francia királyok székhelye, amelyet minden európai uralkodó utánozni próbált. A francia forradalom idején elvesztette politikai jelentőségét. Itt kiáltották ki 1871-ben a Német Császárságot.

Világos: település Arad közelében. 1849. augusztus 13-án Görgey Artúr a honvédsereg főerőivel Világosnál feltétel nélkül letette a fegyvert Rüdiger orosz tábornok előtt. Ezzel ért véget az 1848–1849-es magyar szabadságharc.

Waterloo: település a mai Belgium területén, ahol 1815-ben Napóleon döntő vereséget szenvedett az angol Wellington és a porosz Blücher vezette szövetséges csapatoktól.

